

De locatiekeuze van Twentse fabrikantenbuitenplaatsen 1800-1950

ELYZE STORMS-SMEETS

De opkomst van nieuwe rijken afkomstig van de lokale textielindustrie in 19e-eeuws Twente resulteerde in de aanleg van diverse buitenplaatsen en landgoederen rond Enschede, Hengelo, Almelo en Oldenzaal. Dit artikel analyseert het distributiepatroon van deze zogenaamde fabrikantenbuitenplaatsen en gaat na wat de bepalende factoren zijn geweest in de locatiekeuze¹.

Gedurende de 19e eeuw was in veel Europese landen, waaronder Nederland, sprake van de opkomst van een nieuwe groep rijken afkomstig uit het bankwezen, het handelswezen en de industrie. Deze individuen, vaak *nouveaux riches*² genoemd, waren stedelingen voor wie land niet de primaire bron van inkomsten was. Desalniettemin was het niet ongewoon dat zij hun nieuwe rijkdom investeerden in grootgrondbezit en een buitenplaats met tuinen en park aanlegden, soms ook met agrarisch land. Dit was een fenomeen dat zich vooral voordeed in de Overijsselse regio Twente. Hier lag de primaire bron van nieuw geld in de succesvolle textielindustrie. Het was echter de

samenloop van deze industriële ontwikkeling met radicale veranderingen in het gemeenschappelijke grondbezit, namelijk de verdeling van de markengronden, dat de nieuwe rijken mogelijkheden bood om op grote schaal te investeren in land. De privatisering van gemeenschappelijke gronden en de komst van een nieuwe plattelandselite wijst op veranderingen die wellicht een belangrijk effect hadden op de maatschappij en het landschap van Twente. De kern van de nieuwe elite werd gevormd door een tiental fabrikantenfamilies uit Enschede,

Landgoed Hooge Boekel te Enschede
(Foto Elyze Storms, 2006).

Oldenzaal, Hengelo en Almelo, waaronder de families Ten Cate, Jannink, Van Heek, Blijdenstein en Gelderman. Tussen 1800 en 1950 werden meer dan 80 buitenplaatsen gesticht in de regio, met name op en rond de stuwwallen in het oosten.

GEOGRAFISCH EN MAATSCHAPPELIJK KADER

Tot in de 19e eeuw was Twente voornamelijk agrarisch van karakter. De lokale onvruchtbare zandgronden resulteerden in een systeem van gemengde akkerbouw en veeteelt. Een belangrijk aspect hierin was de beweiding op de woeste, ongecultiveerde gronden – met name op de stuwwallen – die sinds de 13e eeuw beheerd werden door communale markengenootschappen. De woeste gronden bestonden voornamelijk uit natte en droge heidevelden, bossen en vennen, die behalve voor beweiding gebruikt werden voor het verzamelen van brandstof, honing en plaggen. In 1832 vielen nog circa 60.000 hectare woeste gronden, oftewel 50 procent van het totale oppervlakte van de regio, onder de administratie van de marken³. De politieke organisatie van de marken werd gevormd door de gerechtigden of gewaarde boeren, de grotere boerenbedrijven die van oudsher in de marke woonden. De rato van de oppervlakte akkerland die een gerechtigde in bezit had, bepaalde zijn rechten met betrekking tot het gebruik van de woeste gronden, bijvoorbeeld het aantal schapen dat men mocht laten grazen of de hoeveelheid plaggen die men mocht nemen voor de potstalmest ter bemesting van de akkers (Demoed, 1987, p. 7; Hendriks, 1999, p. 19). ‘Ongewaarde’ keuterboeren werd toegestaan in de marken te wonen en mochten gebruik maken van de woeste gronden, maar hadden verder geen rechten (Hoppenbrouwers, 2002, p. 104). Dit traditionele systeem werd echter in toenemende mate bedreigd door de stijgende bevolkingsgroei: tussen 1675 en 1800 groeide de bevolking van Twente van 17.000 naar 51.000 (De Vries, 1974, p. 117). In een gebied met beperkte natuurlijke mogelijkheden voor agrarische ontwikkeling en waar

de markeorganisatie in eerste instantie de verdeling van land over individuele boerderijen tegenhield, waren veel mensen gedwongen om een bestaan te vinden buiten de landbouw. Als gevolg daarvan werd de textielhuisnijverheid – met name de productie van linnen en bomba-zijn (een combinatie van wol en linnen) – een belangrijke sector in de rurale en urbane economie van de regio, hetgeen de groei van stadjes als Almelo, Enschede, Oldenzaal en Hengelo bevorderde (Trompetter, 1997, p. 9, 143-144). Vanuit deze regionale centra werd de productie en distributie van de goederen geregeld door handelaren, waaronder families als de Van Heeks, Blijdensteins, Geldermans, Ter Kuiles, Ten Cates en Janninks. Gedurende de 19e eeuw ontwikkelde de huisnijverheid op het platteland zich tot een industrie geconcentreerd in genoemde stadjes (Boot, 1935; Hendriks, 2003). Deze ontwikkeling was te danken aan een combinatie van factoren, namelijk technologische innovatie (met name de introductie van stoomkracht in de jaren 1860), een groeiende input van professionele kennis, de beslissing van de Nederlandse overheid om de katoenproductie voor de Oost-Indische koloniale markt in Twente te concentreren en de modernisering van het transportnetwerk door de aanleg van nieuwe wegen, kanalen en spoorlijnen (Lambert, 1985; Schmal, 1997). Het succes van Twentes textielindustrie gaf de voormalige linnenhandelaren de financiële middelen om te investeren in land. Gemiddeld groeide het kapitaal van een Twents textielbedrijf van 170.000 gulden in 1820 tot 469.000 in 1850, en tenslotte tot meer dan 1,3 miljoen gulden in de jaren 1870 (Boot, 1935, bijlage 3). De firma Blijdenstein & Co, bijvoorbeeld, geleid door Benjamin Willem Blijdenstein (1780-1857), had in 1815 een waarde van 107.000 gulden, hetgeen groeide tot 1,8 miljoen gulden in 1896. Het persoonlijke deel van directeur Albert Jan, Benjamins zoon, werd destijds geschat op 700.000 gulden⁴. Dit was nog bescheiden vergeleken met Gerrit Jan van Heek (1837-1915), die in 1896 zelf een aandeel van

maar liefst 4 miljoen gulden had in het bedrijf Van Heek & Co (Van Schelven, 1984, p. 150-151). De nieuw verworven rijkdom maakte het dus mogelijk voor de fabrikanten om te investeren in land. Land werd ongetwijfeld gezien als een veilige en langdurige investering en werd op economische wijze gebruikt voor industriële doeleinden, agrarische experimenten en commerciële bosbouw (Keiser, 1967, p. 119-137; Verploet, 1995, p. 21). Behalve economische redenen speelden persoonlijke aspecten ook een belangrijke rol. De *nouveaux riches*' interesse in landbezit reflecteerde een sterke emotionele band met de regio en hun eigen rurale herkomst, aldus de socioloog Van Heek die in 1945 een proefschrift schreef over zijn eigen sociale kring (Van Heek, 1945, p. 239-241). Zoals elders in urbaniserend West-Europa wensten de fabriquers hun eigen buiten, waar ze konden ontsnappen aan de toenemende industriële vervuiling en urbane congestie die ze zelf, ironisch genoeg, hadden gecreëerd. Dergelijk sentiment komt naar voren in een gedicht geschreven door een lid van de familie Blijdenstein: *Is 't niet een soet vermaeck, in 't groen te mogen treden, Daer ons geen roock en guelt, geen dampen van de steden?*⁵

In eerste instantie breidden de fabrikanten hun grondbezit uit door de aankoop van kleine boerderijen. Later konden zij grotere percelen woeste gronden aanschaffen als gevolg van de verdelingen van gemeenschappelijke markengronden. De Nederlandse overheid was namelijk van mening dat de verdeling en privatisering van gemeenschappelijke gronden een manier was om de ontginning van de woeste gronden te stimuleren, hetgeen – zo werd gedacht en gehoopt – zou leiden tot een groei van de algemene economie van het land. Overheidsplannen in de eerste helft van de 19e eeuw om de markengronden te verdelen, werden op lokaal niveau gesteund door de (adellijke) grootgrondbezitters die vermoedelijk zouden profiteren van dergelijke landverdelingen. In Twente vonden de meeste markerverdelingen plaats na

de wet van 1837, versterkt door de introductie van het belastingstelsel van het kadaster in 1832 waarbij ook de woeste gronden getaxeerd werden (Demoed, 1987, p. 68-75; Van Zanden, 1985, p. 155-157). Afhankelijk van de kwaliteit werd 1 hectare heide getaxeerd tussen 40 en 100 cent per jaar. Bijvoorbeeld de marke *De Grootte Boeren van Ambt Delden* bezat circa 2200 hectare ongecultiveerde grond, waarvoor in totaal ongeveer 1900 gulden belasting betaald moest worden⁶.

Bij de opheffing van de marke werden de gronden doorgaans toebedeeld aan de gewaarde boeren naar rato van hun gebruiksrechten. Voor grootgrondbezitters was dit zeer gunstig, doch voor de meeste boeren waren de smalle percelen die ze toegedeeld kregen veelal te verspreid en van slechte kwaliteit om ze tot goede landbouwgrond te ontginnen. Daardoor boden veel boeren hun nieuw ontvangen land te koop aan. Terwijl in het westen van Twente de gevestigde adellijke elite hiervan profiteerde, werden in het oosten vele markengronden opgekocht door de textielabrikanten.

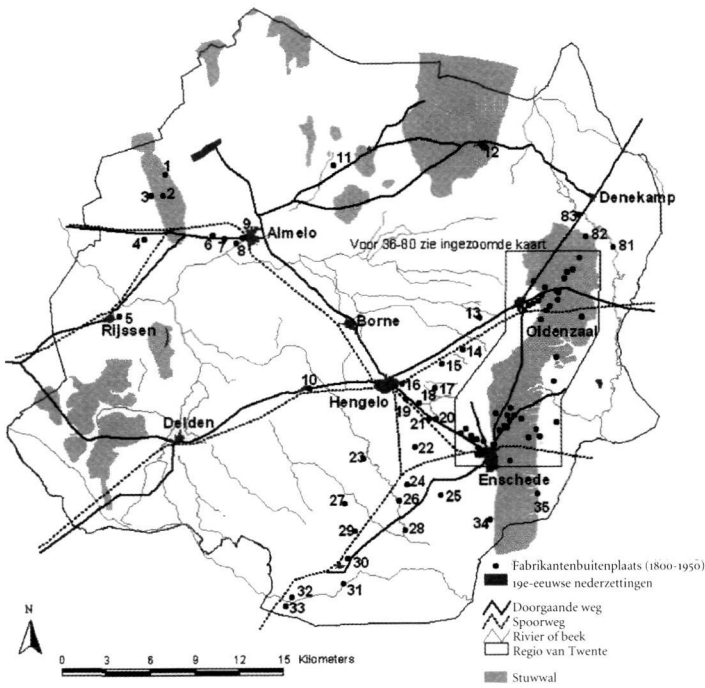
DISTRIBUTIEPATTERN VAN DE BUITENPLAATSEN

In totaal werden in Twente 84 nieuwe buitenplaatsen en landgoederen aangelegd tussen 1800 en 1950. Door het karteren van de locatie van deze buitens wordt een specifiek distributiepatteroon herkenbaar. Circa 85 procent was gelegen binnen 5 kilometer afstand van genoemde industriële stadjes waar veel nieuwe landgoedigenaren hun rijkdom verdienden, bijvoorbeeld: Amelink (nr. 58; c. 1800), Oosterhof (nr. 15;

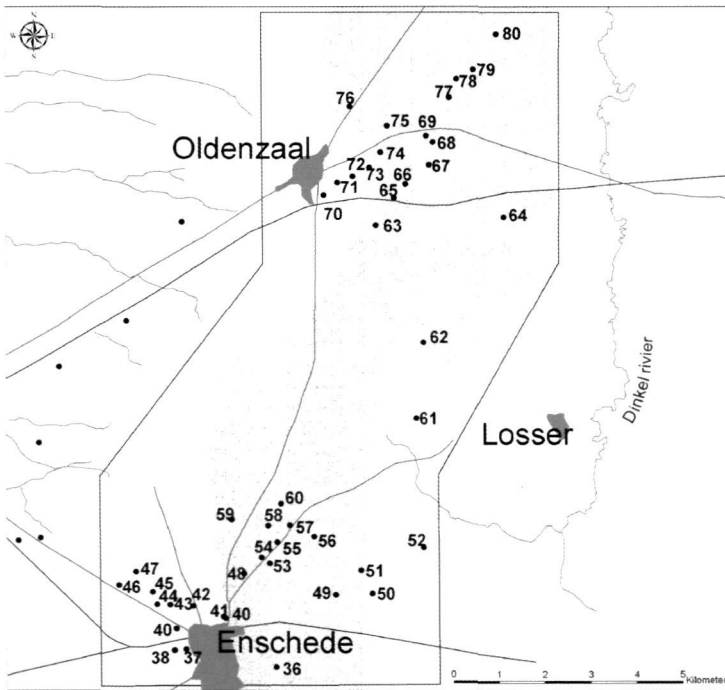
De Twentse fabrieksbuitens gesticht tussen 1800 en 1950.

Samengesteld op basis van: Van Beusekom (1991), Moes (2002), Oldenburger-Ebbers (1989, 1995), Olde Meierink (1984), Zijlstra (1986, 1987), Blok (1995), Van der Wyck (1982, 1983), Stenvert e.a. (1998), Compacte Historische Atlas Overijssel (1998) en Historische Atlas Overijssel (c. 1890). Bevestigd en aangevuld door middel van veldwerk.

DE LOCATIEKEUZE VAN TWENTSE FABRIKANTENBUITENPLAATSEN 1800-1950

1. Het Hexel (1922-23)	26. De Weele (1911)
2. Barkel (begin 20e eeuw)	27. Stepelerveld (jaren 1930)
3. Vossenbosch (1917)	28. Zonnebeek (1906-08)
4. Ebina (begin 20e eeuw)	29. Jordanshoeve (1888)
5. Eshorst (1914-15)	30. Blanckenborgh (1909)
6. Wendelgoor (1931)	31. De Bleek (1916-17)
7. Bellinkhof (1917-20)	32. Assink (1895)
8. Beeklust (jaren 1890)	33. Lankheet (1895)
9. Kloosteresch (1925)	34. Smalenbroek (1894)
10. Huize Diemer (begin 19e eeuw)	35. Holterhof (1913)
11. Schultenwolde (1920)	
12. Engels' Tuin (1880)	81. Meuleman (1928)
13. Hulsbeek (1918-22)	82. De Austie (1951)
14. Het Oosterveld (1938)	83. Villa de Borg (1903-04)
15. Oosterhof (Lonnekermeer; 1901)	
16. De Grundel (1835)	
17. Drienermarke (begin 20e eeuw)	
18. De Belder (1905)	
19. De Groote Dorst (1948)	
20. De Tol (1905-06)	
21. De Eekhof (1931-32)	
22. Het Stroot (1865)	
23. Strootman (begin 20e eeuw)	
24. Teessink (1905)	
25. De Helmer (1850)	

36. Het Wooldrik (1885)	58. Het Amelink (c. 1800)
37. De Groote Schuur (1910)	59. Hegeboer (?)
38. Villa Menko (jaren 1910)	60. IJzerhaar (1900)
39. Het Schuttersveld (1834-35)	61. Het Oldenzaalse Veen (1897)
40. Het Witte Huis (1907)	62. De Snippet (1932)
41. Christinalust (1913)	63. Boerskotten (1860)
42. Wigwam (1928)	64. Poort Bulten (1912)
43. Kotten (1890)	65. Koppelboer (1895)
44. Van Lochemsbleek (c. 1880)	66. Nijhuss (Wilmersberg; 1913)
45. Roessinghsbleek (jaren 1890)	67. Beermink (1893)
46. De Kolk (1890)	68. De Boschkamp (1913)
47. Wageler (1880)	69. Het Kruijselt (1921)
48. Het Pot (vroeg 20e eeuw)	70. Heliantbos (1905)
49. De Heide (1895)	71. De Haer (1881)
50. De Boekel (1840)	72. Kalheupink (1865)
51. De Hooge Boekel (1898)	73. Scholtenhaer (1916)
52. Bonenkamp (1919)	74. Damink (?)
53. Het Stokhorst (1889)	75. Egheria (Tankenberg 1840; 1908)
54. Het Welna (1906)	76. Bekspring (1937)
55. Het Bouwhuis (1890)	77. Mierennest (1925)
56. De Vieker (late 19e eeuw)	78. Paaschberg (1910)
57. De Welle (1890)	79. Duivendal (1903)
	80. Hakenberg (1912)

1901), Smalenbroek (nr. 34; 1894), Zonnebeek (nr. 28; 1906-08), Kalheupink (nr. 72; 1865), Hooge Boekel (nr. 51; 1898) en Lankheet (nr. 33; 1895). Vooral de stuwwallen in het oosten van de regio bleken populair. Een kleinere concentratie van buitens, ongeveer 10 procent van het totaal, vinden we nabij Almelo, bijvoorbeeld Kloosteresch (nr. 9; 1925) en Beeklust (nr. 8; jaren 1890).

De factoren die een rol hebben gespeeld bij de totstandkoming van dit specifieke patroon, de invloed van het adellijk grootgrondbezit, de afstand tot de stad, het natuurlijke landschap, de markeverdeling en het sociale netwerk, worden nu behandeld.

Invloed van bestaand adellijk grootgrondbezit

De geografische spreiding van fabrikantenbuitenplaatsen was gedeeltelijk het gevolg van de dominerende aanwezigheid van oudere, adellijke landgoederen. De meeste adellijke landgoederen van Twente lagen in het beekdallandschap tussen Denekamp en Delden. De invloed van deze bestaande landerijen op buitenplaatsontwikkelingen gedurende de 19e eeuw was tweeledig. In enkele gevallen kochten *nouveaux riches* voormalige havezaten op van verarmde adellijke families. Zo werd, bijvoorbeeld, J. Th. Roessingh Udink de nieuwe eigenaar van Singraven (1829), Harseveld (1838) en Noorddeuringen (1856). Bij zijn dood in 1858 werd zijn gehele bezit getaxeerd op 1165 hectare met een waarde van 323.000 gulden (Mensema en Gevers, 1995, p. 481; Dingeldein, 1969, p. 37-43). Behalve de sociale status die op deze manier kon worden verkregen, waren dergelijke aankopen tevens een manier om land op een voornamelijk locatie te verwerven en een langdurig proces van stapsgewijze landaccumulatie te voorkomen. Een tweede manier waarop het bestaande adellijke grootgrondbezit invloed had op nieuwe ontwikkelingen was dat het deze beperkte. Met name in de westelijke helft van de regio bestonden weinig mogelijkheden voor landaankopen en voor de stichting van nieuwe buitens als ge-

volg van de dominerende aanwezigheid van de heren van Twickel en Almelo, die respectievelijk 2400 en 3000 hectare land in bezit hadden⁷. Zo waren er slechts enkele Almelse industriële *nouveaux riches* die theehuizen bouwden en kleine buitens aanlegden langs de belangrijkste wegen vanuit Almelo, bijvoorbeeld Beeklust (nr. 8; circa 1890), Wendelgoor (nr. 6; 1931) en Kloosteresch (nr. 9; 1925). Fabrikanten die een grotere buitenplaats wilden aanleggen zochten hun heil in het nabijgelegen Wierden, zoals het landgoed Vossenbosch (nr. 3; 1917) van de familie Scholten, en rond Oldenzaal, bijvoorbeeld de buitenplaats Egheria (nr. 75; 1908) van de familie Ten Cate.

Relatieve afstand tot de stad

Voor de fabriekers was het van belang dat ze hun stedelijke zakenbelangen binnen een dag konden bereiken. In eerste instantie dienden de fabrikantenbuitens als weekend- en zomerhuizen en daarom moest de afstand tot de stad kort en makkelijk te overbruggen zijn. Als gevolg daarvan lagen veel buitens dichtbij doorgaande wegen die naar de belangrijkste stedelijke centra leidden. Pas met de verbetering van transportmogelijkheden werden buitens op grotere afstanden aangelegd. Tevens zorgde de toenemende schaarste van land dichtbij de industriële en stedelijke centra ervoor dat jongere buitenplaatsen noodgedwongen verder af lagen. Dit is bijvoorbeeld te zien in het ontstaan van een cluster van fabrikantenbuitenplaatsen die op minder dan 5 km afstand ten noordwesten van Oldenzaal zijn aangelegd. Een groot aantal van deze buitens was aangelegd langs de regionale weg van Oldenzaal naar Denekamp, inclusief Mierennest (nr. 77; 1925), Paaschberg (nr. 78; 1910) en Hakenberg (nr. 80; 1927), of tussen de weg van Oldenzaal naar Duitsland en de spoorweg, bijvoorbeeld Koppelboer (nr. 65; 1895), Boschkamp (nr. 68; 1913) en Kruisselt (nr. 69; 1921). Dit patroon werd echter gecompliceerder gemaakt door de late stichting van buitenplaatsen vlak bij Oldenzaal.

*Landgoed De Hulst nabij Oldenzaal
(Foto Elyze Storms, 2003).*

In 1898 had bijvoorbeeld de familie Gelderman het 17e-eeuwse landgoed De Hulst gekocht van de familie Kistemaker om het vervolgens in 1916 te verdelen in twee kleinere buitenplaatsen: De Hulst en Scholtenhaer⁸. In andere gevallen werden bestaande tuinhuisen en theekoepels door de eigenaren vervangen door nieuwe landhuizen, bijvoorbeeld de Hakenberg van de familie Blijdenstein. Aan het einde van de 19e eeuw had de familie ten oosten van Oldenzaal enkele hectare land gekocht (op een hoogte van 55 meter) waarop zij in 1903 een kleine theekoepel bouwden (Goïnga, 1999, p. 134). Negen jaar later gaf de familie aan Pieter Wattez de opdracht om de tuinen te ontwerpen, doch een landhuis werd pas in 1927 gebouwd. Tegen die tijd hadden de Blijdensteins hun landbezit vergroot tot 66 hectare⁹. Andere voorbeelden waarbij een theekoepel, tuinhuis of jachthuis later vervangen werd door een landhuis zijn Beernink (1893), Boerskotten (1860; landhuis in 1927), Bonenkamp

(1919; later opgenomen in het landgoed Hooge Boekel), Tankenberg (1840; in 1909 opgenomen in landgoed Egheria) en Oldenzaalsche Veen (1897; landhuis in 1957) (Keiser, 1967)¹⁰.

Natuurlijke landschap

Voorgaande kaarten suggereren dat de ruimtelijke spreiding van de fabrikantenbuitenplaatsen niet alleen gerelateerd was aan de afstand tot de stad en transportmogelijkheden, maar ook het fysische landschap. De stuwwallen en zandkoppen in het oostelijke deel van Twente waren bijzonder populair voor nieuwe buitenplaatsontwikkelingen. Meer dan 60 procent van de fabrikantenbuitens waren gesitueerd op of langs deze hoogten. Deze geografische concentratie is vaak verklaard als een weerspiegeling van het glooiende karakter van het landschap dat mogelijkheden bood voor de aanleg van modieuze landschapsparken (Olde Meierink, 1985, p. 62; Van Zuidam, 2004, p. 41). Enig bewijs voor dit argument is inderdaad te vinden in de manier waarop het bestaande landschap vaak geëxploiteerd werd om natuurlijk ogende tuinen aan te

Buitenplaats De Hakenberg op de stuwwallen ten noordoosten van Oldenzaal (Chromotopografische Atlas Overijssel, 1: 25.000, c. 1900).

leggen, bijvoorbeeld bij De Hooge Boekel (nr. 51), Paaschberg (nr. 78) en Hakenberg (nr. 80). Echter, bestaande studies hebben wellicht te veel eenzijdig belang gehecht aan deze motivatie voor locatiekeuze. Elke bestudering van nieuwe buitenplaatsontwikkelingen in Twente moet rekening houden met beschikbaarheid van land en veranderingen in de grondpolitiek zoals de verdeling van de markengronden.

Markenverdelingen

In de verdelingen van de gemeenschappelijke gronden was de dominante positie van de adel in de lokale grondpolitiek sterk merkbaar. Zo waren de adellijke grootgrondbezitters vaak markenrichters en zaten ze ook in de commissie ter verdeling van de gronden. Het is niet verrassend dat de grootgrondbezitters voorstanders waren van de verdelingen, aangezien zij het meeste profijt hadden bij de overgang van gemeenschappelijk bezit naar privébezit. In Ambt Delden, bijvoorbeeld, ontvingen de eigenaren van Twickel tussen 1842 en 1854 circa 1900 hectare uit de verdelingen van diverse marken. Bij de verdeling van de marke Azelo ontving Jacob

Dirk Carel Baron van Heeckeren van Wassenaer bijna 160 hectare, oftewel 60 procent van het totale gemeenschappelijke bezit¹¹. Het bestond voornamelijk uit heide, maar ook uit bouw-, wei- en hooiland, een huis en erf, en een boomgaard. Vervolgens kocht hij tientallen hectares op van landbouwers. De machtspositie van families als de Van Heeckeren van Wassenaers werd door de markenverdelingen dus alleen maar versterkt.

Ter vergelijking, in het oostelijk deel van Twente werden de woeste gronden verdeeld onder een veel grotere groep markenleden. Echter, hier verkochten de meeste kleine boeren hun nieuw verkregen land omdat ze zelf niet de arbeid, tijd en geld hadden om de arme gronden te cultiveren. De afwezigheid van adellijke grootgrondbezitters in dit deel van de regio, maakte het mogelijk voor nieuwe rijken om substantiële grondaankopen te doen. Voornamelijk rond Enschede, Hengelo en Oldenzaal waren de kopers afkomstig uit de industriële *nouveaux riches*. De Enschedese fabrikant Gerrit Jan van Heek, die circa 450 hectare heidegrond kocht in de gemeente Haaksbergen dank-

zij een veiling van gemeenschappelijke gronden in 1895, was exemplarisch voor deze nieuwe klasse van grondbezitters¹².

Sociaal netwerk

De keuze voor een specifieke locatie van een nieuwe buitenplaats reflecteerde in sommige gevallen persoonlijke motieven van individuen die dichtbij familie en vrienden wilden wonen. De sterke sociale banden van de Twentse fabrikantenfamilies waren zowel in de zakelijke als sociale aspecten van het dagelijkse leven zichtbaar. Regelmatig brachten de familieleden elkaar een bezoek en zodoende woonden zij het liefst dicht bij elkaar (Hammer-Stroeve, 2001, p. 125-128). Een duidelijk voorbeeld hiervoor is Willem Benjamin Blijdenstein die het Amsterdamse hoofdkantoor van de Twentsche Bank leidde en in 1906 een buitenplaats nabij Maarn stichtte; de keuze voor deze locatie was gebaseerd op het feit dat familie dichtbij woonde¹³. Ondanks dat dit voorbeeld buiten het studiegebied valt, is Willem Benjamin vergelijkbaar met de Twentse fabrikantenfamilies die gekenmerkt werden door een sterke sociale saamhorigheid.

Kijken we naar Twente dan vinden we geen direct bewijs in de familiearchieven, maar het karakter van de locaties van buitenplaatsen in bezit van bepaalde families is verhelderend. Zo waren de buitens van de Gelderman familie sterk geclusterd, alle ten oosten van Oldenzaal. Een interessante case study wordt gevormd door de familie Van Heek, die in de jaren 1820 begon met landinvesteringen. Helmich van Heek (1785-1847) kocht toen de havezathe Hof te Boekelo, en zijn zus Johanna Berendina van Heek (1782-1863) verwierf de boerenhof Het Stroot nabij Enschede. Op Het Stroot werd een klein buitenhuis gebouwd, hetgeen de kern vormt van het huidige huis (Loonstra & Enklaar, 1999, p. 9). Na Johanna's dood in 1863 verkochten haar erfgenamen Het Stroot aan Johanna's neef Gerrit Jan van Heek (1837-1915) en zijn vrouw Julia Blijdenstein (1836-1867). Samen met zijn broers Hendrik Jan (1815-1872) en Herman (1816-1882) had Gerrit Jan in 1859 de textielfirma Van Heek & Co gesticht. Alle drie de broers werden grootgrondbezitters rond Enschede en stichtten buitenplaatsen die binnen de eigen familietak bleef. Voor Gerrit Jan's tak van de fa-

Gerrit Jan van Heek op landgoed Het Stroot, eind 19e eeuw (Foto particuliere collectie).

milie bleef Het Stroot het primaire landgoed waar vanuit later landerijen gesticht werden door zijn kinderen (Van Heek, 1996)¹⁴. Het is opvallend dat de kinderen op bestaande familie-landgoederen bleven (Roessingsbleek en Kotten) of dat ze nieuwe buitens (bijvoorbeeld Zonnebeek, De Weele en Strootman) stichtten binnen een radius van 6 kilometer vanaf het ouderlijk huis. De enige uitzondering is zoon Gerrit Jan die grote stukken land in de gemeente Haaksbergen kocht, alwaar hij de landgoederen Stepelerveld en Lankheet stichtte.

Natuurlijk weerspiegelde een dergelijk groep van buitenplaatsen behorende tot één familie ook de gemeenschappelijke behoefte om dichtbij de urbane centra te blijven waar de familieleden hun gezamenlijke zakenbelangen hadden. Desalniettemin is het zeer aannemelijk dat de zakelijke en sociale dimensie van interactie binnen en tussen de Twentse fabrikantenfamilies elkaar versterkten en dat beide daarom relevant zijn in de bestudering van buitenplaatslocaties. Het is dus van belang dat factoren gerelateerd aan significante veranderingen in de 19e-eeuwse grondpolitiek en aan de sociale netwerken van industriële toegevoegd moeten worden aan voorgaande studies over de invloeden op buitenplaatslocaties. De locatie van een buitenplaats weerspiegelde dus de (financiële) middelen en persoonlijke behoeften van individuele eigenaren binnen een bredere context van mogelijkheden en beperkingen gecreëerd door het fysieke landschap en de maatschappij. Een belangrijke stimulus voor nieuwe buitenplaatsontwikkelingen was de beschikbaarheid van land dat voorheen onderdeel was van gemeenschappelijk bezit.

CONCLUSIE

Uit het onderzoek naar de Twentse fabrikantenbuitenplaatsen in de periode 1800-1950 blijkt dat er een sterke concentratie van nieuwe buitens rond de stadjes Oldenzaal, Hengelo en Enschede in het oosten van de regio bestond. Met name het glooiende stuwwallandschap bleek

populair. De aanwezigheid van de *nouveaux riches* gedurende de 19e en vroege 20e eeuw heeft op deze wijze een duidelijk stempel gedrukt op de maatschappij en het landschap, vooral in het oosten van Twente. De hier gegeven verklaring voor deze geografische spreiding en voorkeur voor de hogere gelegen gronden gaat verder dan voorgaande studies die de nadruk legden op de fysieke kenmerken van de grond en het landschap, en de relatieve afstand tot de stadjes Hengelo, Oldenzaal en Enschede. Het is duidelijk dat veranderingen in de grondpolitiek – voornamelijk de verdeling en verkoop van voormalige gemeenschappelijke woeste gronden – en de sociale netwerken van de nieuwe landgoedeigenaren ook invloed hadden op de locatiekeuze voor nieuwe buitenplaatsen, en dat dergelijke factoren meegenomen dienen te worden in de analyse van buitenplaatsontwikkelingen.

The geographic distribution of the country estates of Twente's textile industrialists, 1800-1950
During the 19th century the Dutch region of Twente witnessed the rise of a newly wealthy class; urban nouveaux riches, whose chief source of money lay in the growing textile trade. Despite the origins of their prosperity, many of these individuals chose to invest part of their wealth in landownership. The country estates established by Twente's industrialists were clustered around the eastern cities of Hengelo, Oldenzaal and Enschede in which many of them made their fortunes. Elevated areas, associated with ridges pushed up by ice, proved especially popular locations. The explanation offered here for this popularity goes beyond the emphasis in previous studies on the physical characteristics of the land and landscape, and its location relative to urban centres. It is clear that changes in the land market – particularly the division and sale of former common land – and the social networks of estate owners had an influence upon the location of estates as well.

NOTEN

1. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van Elyze Storms-Smeets *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950* (University of Leeds, 2005).
2. De term *nouveaux riches* wordt hier gebruikt in de originele betekenis van het woord, namelijk 'nieuwe rijken'. In het verleden had de term negatieve bijbetekenissen als ware deze individuen zonder enige sociale elegantie. Hier wordt de term simpelweg gebruikt voor mensen die dankzij succesvolle ondernemingen in een korte tijd zeer rijk zijn geworden.
3. Kadastrale leggers van de Twentse gemeenten, 1832, Kadaster Overijssel
4. Historisch Centrum Overijssel, Familie Archief Blijdenstein 233.1, document 127
5. Historisch Centrum Overijssel, Familie Archief Blijdenstein 233.1, document 58.
6. Kadastrale legger van Ambt Delden, 1832, Kadaster Overijssel.
7. Kadastrale leggers van de Twentse gemeenten, 1832, Kadaster Overijssel
8. Kadastrale leggers Oldenzaal en Losser, 1832-1950, Kadaster Overijssel.
9. Kadastrale leggers Oldenzaal en Losser, 1832-1950, Kadaster Overijssel.
10. Het Oversticht (1999-2002) cd-roms Cultuurhistorische @tlas Overijssel; Kadastrale leggers Losser, Lonneker en Enschede
11. Kadastrale leggers Ambt Delden, Kadaster Overijssel; Twickel archief, document 2458.
12. Kadastrale legger Haaksbergen, Kadaster Overijssel.
13. Informatie verkregen dankzij interview met J. van Notten, 2003; Archief Huis te Maarn
14. Informatie verkregen dankzij interview met A. van Heek, 2003

LITERATUUR

BEUSEKOM, J.W. van (1991). Beknopt overzicht van de ontwikkeling in de tuin- en landschapsarchitectuur in Twente in de periode 1850-1940. In: Tuin-journaal 8, nr. 3.

- BLOK, E. (1995). Jonge monumenten in Overijssel: parken en buitenplaatsen. Deel I: Twente. Zwolle, Het Oversticht.
- BOOT, J.A.P.G. (1935). De Twentsche katoennijverheid 1830-1873. Amsterdam, H.J. Paris.
- DEMOED, H.B. (1987). Mandegoed schandegoed. Een historisch-geografische beschouwing van de markerverdelingen in Oost-Nederland in de 19e eeuw. Zutphen, De Walburg Pers.
- DINGELDEIN, W.H. (1969). Singraven. Beelden uit het verleden en heden van een Twentse havezate. Enschede.
- GOÏNGA, K. (1999). Overijssel voor ontdekkers. Kasteelen, havezaten, landgoederen. Zwolle, Waanders. Grote Historische Atlas van Nederland 1:50000; Oost-Nederland 1830-1855 (1990, herdruk). Groningen, Wolters-Noordhoff Atlasproducties.
- HAMMER-STROEVE, T. (2001). Familiezoet: vrouwen in een ondernemerselite, Enschede 1800-1940. Zutphen, Walburg Pers.
- HEEK, F. VAN (1945). Op de maatschappelijke ladder. Een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit. Leiden, E.J. Brill.
- HEEK, Stichting Edwina van (1996). Verleden met toekomst. 50 Jaar Stichting Edwina van Heek. Enschede, Stichting Edwina van Heek.
- HENDRIKX, F.M.M. (2003). Family, farm, and factory: Labor and the family in the transition from protoindustry to factory industry in nineteenth-century Twente, the Netherlands. In: The History of the Family, nr. 8, p. 45-69.
- HENDRIKX, J.A. (1999). De ontginning van Nederland. Het ontstaan van de agrarische cultuurlandschappen in Nederland. Utrecht, Matrijs.
- Historische Atlas Overijssel: chromotopografische kaart des Rijks 1:25000 (1990, herdruk). Den Ilp, Robas.
- HOPPENBROUWERS, P. (2002). The use and management of commons in the Netherlands. An overview. In: M. DE MOOR, L. SHAW-TAYLOR & P. WARDE (RED.) The management of common land in north west Europe, c. 1500-1850. Turnhout, Brepols Publishers.
- KEISER, J.W. (1967). Landgoederen en andere natuurterreinen in Twente. In: Jaarboek Twente, pp. 119-137.

- LAMBERT, A.M. (1985). *The making of the Dutch landscape: an historical geography of the Netherlands*. London.
- LOONSTRA, J. & A.H. ENKLAAR (1999) *Landgoed het Stroot*. Dalfsen, Vereniging Overijssels Particulier Grondbezit.
- MENSEMA, A.J. & A.J. GEVERS (1995). *De havezaten in Twente en hun bewoners*. Zwolle, Waanders.
- MOES, C.D.H. (2002). *L.A. Springer 1855-1940*. Tuinarchitect, dendroloog. Rotterdam Uitgeverij de Hef Publishers.
- OLDE MEIERINK, B. (1984). *De Twentse fabrikantenbuitenplaats*. Een verkenning naar een onbekend verschijnsel van de industriële revolutie. In: *De woonstede door de eeuwen heen/ Maisons d'hier et d'aujourd'hui*, pp. 42-68. Luxemburg, Orgaan van de Koninklijke Vereniging der Historische Woonsteden van België en van de Nederlandse Kastelenstichting en met de medewerking van Icomos.
- OLDE MEIERINK, B. (1985). *De Twentse fabrikantenbuitenplaats*. In: H. MEINDERSMA & K. DE JONG (RED.) *Jongere bouwkunst in Overijssel 1840-1940*, pp. 59-76. Utrecht, Matrijs.
- OLDE MEIERINK, B. & S. VAN DOCKUM (1988). *Buitenplaatsen van de vroegere textielabrikanten in Twente*. In: *Heemschut*, 65, nr. 11/12.
- OLDENBURGER-EBBERS, C. (1989). *De tuinengids van Nederland*. Bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland. Rotterdam, Uitgeverij De Hef.
- OLDENBURGER-EBBERS, C.S., A.M. BACKER, E. BLOK (1995). *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*. Deel 1: Noord: Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel en Flevoland. Rotterdam Uitgeverij de Hef Publishers.
- OVERSTICHT, Het (1999-2002). *Cd-roms Cultuurhistorische atlas Overijssel*. De gemeenten Enschede, Oldenzaal, Losser, Borne, Almelo, Wierden, Rijsen-Holten, Twenterand, Tubbergen, Hengelo en Hof van Twente. Zwolle, Het Oversticht.
- SCHVELLEN, A.L. VAN (1984). *Onderneming en familisme*. Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek en Co. te Enschede. Leiden.
- SCHMAL, H. (2000). *Een landschap vol steden*. In: S. BARENDSEN E.A. (RED.) *Het Nederlandse landschap*. Een historisch-geografische benadering, pp. 99-115. Utrecht, Matrijs.
- STENVERT, R., C.J. KOLMAN & L.H.M. OLDE MEIERINK (1998, red.). *Monumenten in Nederland: Overijssel*. Zwolle, Waanders.
- TROMPETTER, C. (1997). *Agriculture, proto-industry and Mennonite entrepreneurship*. A history of the textile industries in Twente, 1600-1815. Amsterdam, NEHA.
- VERVLOET, J.A.J. (2000). *Het zandlandschap*. In: S. BARENDSEN E.A. (RED.) *Het Nederlandse landschap*. Een historisch-geografische benadering, pp. 9-26. Utrecht, Matrijs.
- VRIES, J. DE (1974). *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700*. Yale, New Haven.
- WIEBERDINK, G.L. (1990, herdruk) *Historische Atlas Overijssel: chromotopografische kaart des rijks 1 : 25.000*. Periode 1884-1924. Den IJp, Robas Producties.
- WYCK, H.W.M. VAN DER (1983) *Atlas Overijsselse buitenplaatsen*. Alphen aan den Rijn, Canaletto.
- WYCK, H.W.M. VAN DER & J. ENKLAAR-LAGENDIJK (1983) *Overijsselse buitenplaatsen*. Alphen aan den Rijn, Canaletto.
- ZANDEN, J.L. VAN (1985). *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914*. Wageningen, (A.A.G. Bijdragen 25).
- ZUIDAM, J. VAN (2004). *Fabrikantenhand herschiep oude Twenteland*. In: *Jaarboek Twente*, pp. 32-43.
- ZIJLSTRA, B. (1986). *Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940*. Volume I. Tuinen van Henri Copijn, Leonard A. Springer, Hugo A.C. Poortman, Dirk F. Tersteeg en John Bergmans. Amsterdam, Nederlandse Tuinenstichting.
- ZIJLSTRA, B. (1987). *Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940*. Volume II. Tuinen van Carl Eduard Adolf Petzold, Dirk Wattez, Petrus Hermannus Wattez en Samuel Voorhoeve. Amsterdam, Nederlandse Tuinenstichting.